

בעניין התכלת והארגמן שבבגדי הכהונה

האם התכלת של בגדי הכהונה מופקת דווקא מן החילזון?
צבעה של התכלת ירוק – או שחור?
מניין היה לישראל תכלת במדבר?
צבע הארגמן שבתורה
נספח: ביאור בלשון רש"י ריש פרק אלו מציאות

האם התכלת של בגדי הכהונה מופקת דווקא מן החילזון?

בפרשת תרומה (כה, ד) על "ותכלת" פירש רש"י "צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק". רש"י מציין כאן שני פרטים: א. מדובר בצמר, ולא בסוג בד אחר. ב. צבעו של התכלת הוא 'ירוק'. העניין הראשון, שמדובר בבד צמר, מקורו ביבמות (ד, ב). עיקר ענייננו הוא בנקודה השנייה שבדברי רש"י כאן, בצבעה הירוק של התכלת. הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (ט, ג) כתב: "והמעיל כולו תכלת, וחוטיו כפולים י"ג", ולא פירש מהו צבע התכלת וממה הוא מופק. לעומת זאת בהלכות ציצית (ב, א) האריך הרמב"ם ופירש: "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע בפתוך שבכחול...". ושם (בהלכה ד): "כיצד צובעים תכלת של ציצית? לוקחים הצמר ושורים אותו בסידי, ואח"כ מביאים דם חלזון... ה"תפארת ישראל" בהקדמתו לסדר זרעים מדייק מסתימת דברי הרמב"ם שבגדי כהונה אינם דורשים תכלת מחלזון דווקא, מכך שלא הזכיר הרמב"ם חלזון בהלכות כלי המקדש אלא רק בהלכות ציצית. אך דבריו תמוהים לכאורה, כי בפשטות נראה שהרמב"ם סמך על מה שביאר בהלכות ציצית שהתכלת מופקת מן החלזון, ולכן כשכתב בהלכות כלי המקדש "והמעיל כולו תכלת" מסתבר שדיבר באותו מין תכלת שכתב לפני כן בהלכות ציצית, אחרת היה לו לבאר. ומבואר בהלכות ציצית (ב, א): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע בפתוך שבכחול, וזוהי דמות הרקיע". ומה שכתב שם: "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית" וכו', אין כוונתו לשלול את התכלת של בגדי הכהונה, אלא כיון דעסיק בהלכות ציצית הזכיר "והתכלת האמורה בציצית"¹. וכ"כ במשנה למלך (הלכות כלי המקדש ח, ג) וז"ל: "כדומה לדברים [אלו] כתב בריש

1 והרי טרם הגיע להלכות בגדי כהונה, וכדרכו של הרמב"ם בספר היד לטפל קודם במצוות הכי תדירות ואח"כ בנדירות, עד הלכות מלכים.

הלכות ציצית. ולא ידעתי למה לא ביאר רבינו שצבע זה צריך שיהיה בדם חלזון. ואף אם ימצא צבע אחר שיהא עינו דומה לעצם השמים, פשיטא דלא מהני, כיון שאינו מדם חלזון. ובריש פ"ב מהלכות ציצית ביאר רבינו שתכלת דאמר בציצית הוא מדם חלזון, ופשיטא שגם כאן הדין כן. ואולי סמך על מה שכתב בהלכות ציצית. עכ"ל. במנחות (מ, ב) איתא: "אמר ליה אביי לרב שמואל ב"ר יהודה, הא תכלתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה, מייתנין דם חלזון וכו'". אין לדייק מלשונו "הא תכלתא" שרצונו לומר דווקא תכלת הנצרכת לציצית צריכה חלזון ולא התכלת לבגדי כהונה, כי דברו בהווה, והם לא הוזקקו לבגדי כהונה שהרי הם חיו כ-400 שנה אחר החורבן.

צבעה של התכלת ירוק – או שחור?

רש"י כאן פירש על התכלת ש"צבעו ירוק", ולעומת זאת בפרשת שלח (טו, מא) הוא מעתיק את המילים "פתיל תכלת" ומפרש: "על שם שיכול בכורות, תרגום של 'שכול' – 'תכלא', ומכתם היתה בלילה, וכן צבע התכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב" וכו'. וצריך ביאור מדוע כאן פירש שהתכלת היא 'ירוק', ושם פירש שהיא 'כרקיע המשחיר'?

ונראה, שבפרשת תרומה, כשמבאר מעשה בגדי הכהונה, בא לפרש איך נראה גוון התכלת. מה שאין כן בפרשת שלח, שם בא לבאר את פשט הפסוק (טו, מ-מא) "והיה לכם לציצית... למען תזכרו... אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים...", והסביר שנבחר צבע התכלת כדי להזכיר את השכול ומכת הבכורות בכך שהוא מזכיר את צבע השמים לעת ערב². ומטעם זה בחר רש"י בטעם השכול ומכת הבכורות, והתעלם במקום זה ממאמרו המפורסם של רבי מאיר במנחות (מג, ב) 'מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע לכסא הכבוד', כי דווקא טעם השכול ודמיון התכלת לרקיע לעת ערב קשורים ליציאת מצרים ומסבירים את סמיכות הכתובים.

מניין היה לישראל תכלת במדבר?

בפרשתנו (פסוק ה) על התיבות "עצי שיטים" מקשה רש"י: "ומאין היו להם במדבר?", ומביא את האגדה שיעקב נטעם במצרים וכו'. ויש לברר מדוע לא

2 ובשביל זה מאריך רש"י עוד שם: "על כנפי בגדיהם – כנגד ואשא אתכם על כנפי נשרים, על ארבע כנפות כנגד ארבע לשונות של גאולה שנאמר במצרים והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי". רש"י הקדים לבאר עניין ארבע כנפות ע"ש ארבע לשונות של גאולה, לפני שביאר שנבחרה התכלת על שם השכול, אע"פ שהשכול ומכת הבכורות קדמו ליציאתם ממצרים, כי עניינו של רש"י הוא לפרש את הפסוקים (ולא את העניין כשלעצמו על פי סדר הווייתו), וכאן בפרשת הציצית נאמרו הכנפות קודם לתכלת.

שאל רש"י כך גם על התכלת הניצודה בים ועולה אחת לשבעים שנה ומנחות מד, א)?

ונראה שסובר רש"י שלשון זו "שעולה אחת לשבעים שנה" גוזמה היא, והיא כעין מה דאיתא בבכורות (ח, א) שהחרוב מנטיעתו עד גמר פירותיו שבעים שנה, ונחש מתעבר אחת לשבעים ושבע שנים, וסנהדרין ההורגת אחת לשבעים שנה נקראת "קטלנית" וכו'. גוזמה זו "אחת לשבעים שנה" מבטאת את נדירותו של החלזון הן במיקום מציאותו והן בכמותו, כדפירש רמב"ן בפרשת תצוה (כה, ד): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים". בתכלת השתמשו בזמן העתיק, ומסתבר שהייתה להם תכלת גם במצרים, ובפרט שלצורך בגדי הכהונה לא היה צורך להביא את החלזונות עצמם אלא רק את דמם, ורק הצביעה והטווייה צריכים להיות לשמה (ומנחות מב, ב; רמב"ם הלכות ציצית ב, ג) אבל לא פציעת הקונכיה והכנת הצבע. לכן יש לומר, שישראל הביאו איתם צבע תכלת ממצרים כחלק מהביזה, ומזה היה להם תכלת לצורך המשכן³.

צבע הארגמן שבתורה

אודות צבע הארגמן שבתורה (פס' ד) פירש רש"י "צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן", ולא תיאר את גוונו (שלא כבתכלת, שתיאר שגוונו 'ירוק' ו'כעין הרקיע המשחיר', כנ"ל). ואכן גם בש"ס ובמדרשים לא מצינו תיאור גוון הארגמן, וגם לא הסבר ממה הופק.

הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (ח, יג) כתב: "הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום". והראב"ד שם חולק ומפרש: "לי נראה ארגמן ארוג משני מינים או משלושה צבעים, על כן נקרא ארגמן". ומפרשים אחרים סברו שאין קפידא איך נראה צבעו, רק ששם צבעו יהיה "ארגמן", וקשה להלום סברא זו. ובתפארת ישראל במשנה בפרק אלו מציאות (בבא מציעא פרק ב משנה א) פירש "ארגמן": "צמר צבוע בצבע פופורא", והיינו הצבע המכונה בלשוננו "סגול" (כמו באנגלית Purple).

איך שיהיה, נראה כי הטעם לכך שמקורו של הארגמן לא הוזכר בדברי חז"ל, שלא כמקורו של צבע התכלת, הוא משום שבעת חיבור התלמוד כבר לא היה צורך בצבע הארגמן, כי נזקק רק לבגדי כהונה, מה שאין כן התכלת שהייתה נצרכת לציצית נמצאה אף בימי אביי (ומנחות מב, ב) ורבא (סנהדרין יב, א), ועל כן עסקו בחקר הפקתה כבתלמוד דמנחות שם.

3 ה"פני יהושע" בחידושיו לשבת (עה, א) כתב: דמסתמא לא היו צדין החלזון במדבר אלא שכבר היה מצוי בידם על ידי תגרי אומות העולם, או שהוציאוהו ממצרים, כדאשכחן להדיא בעצי שיטים ובנסכים, אם כן הוא הדין לחלזון. עכ"ל. והנה לפי השוואתו בין החלזון לעצי השיטים יקשה מדוע לא ביאר רש"י מניין היה להם חלזון במדבר כמו שהקשה בעצי שיטים, וכפי שהקשינו בפנים.

נספח: ביאור בלשון רש"י ריש פרק אלו מציאות

ואגב יתבאר לשון רש"י במשנה דאלו מציאות (בבא מציעא כא, א): מצא... לשונות של ארגמן, הרי אלו שלו. ופירש רש"י: "צמר סרוק ומשוך כמין לשון וצבוע ארגמן, ומצויין הן". ויש לבאר כוונת רש"י בדבריו "ומצויין הן".

ותחילה נקדים, דיש לפרש דברי המשנה בדרך "לא זו אף זו", שתחילה נקט 'מצא פירות מפוזרים, מעות מפוזרות', שלא תאמר דווקא בפירות הרי אלו שלו משום שערכם מועט או שנדרסים ומתייאשים הבעלים מהן, אלא גם 'מעות מפוזרות' שמקפידים עליהם יותר אף הן הרי אלו שלו, שפיזורן מוכיח עליהם שנפלו ולא הניחן בכוונה ואין בדעתו לשוב לקחתן. ואחר כך נקט 'לשונות של ארגמן', דהוה אמינא שמחמת יוקרם אין הבעלים מתייאשים מהם, שהרי בגדי הכהונה נצבעו ארגמן, ובתורה נזכר הארגמן ליד התכלת המופקת מן החלזון העולה אחת לשבעים שנה (מנחות מד, א), ומשמע שגם הארגמן יקר הוא ואיננו מצוי, ואם כן הוי לכאורה סימן מעליא.

והנה בגמרא שם (כא, ב) נחלקו אם ייאוש שלא מדעת הווי יאוש או לאו. ואמרין 'תא שמע, ולשונות של ארגמן הרי אלו שלו, ואמאי? והא לא ידע דנפל מיניה? הכי נמי אגב דחשיבי משמושי ממשמש בהו, וכדרכי יצחק דאמר אדם עשוי למשמש בכיסו בכל שעה'. והיינו שאגב חשיבותה חש באבידתו ומתייאש. ומשמע מדברי הגמרא שהארגמן היה אכן חשוב, אבל חשיבותו מועילה רק לכך שימשמש תמיד לבדוק אם ישנו, אבל אינו נחשב לסימן. וצריך ביאור מדוע, דלכאורה ממה נפשך, אם הארגמן חשוב ונדיר מדוע לא יהא נחשב לסימן של הבגד גם כן?

ונראה דמשום הכי פירש רש"י "ומצויין הן", לומר שאין נדירותו גדולה כל כך להיחשב סימן. ומשום הכי דייקה גם המשנה 'לשונות של ארגמן', ופירש"י "צמר סרוק ומשוך", והם כעין 'אניצי פישתן' המוזכרים לפני כן, והם בדים גולמיים שלא נתפרו לבגדים עדיין, לכן אין בהם סימן כמו כל בגד שיש לו סימן, כדתנן להלן (כז, א) "אף השמלה היה בכלל כל אלו, ולמה יצאת? להקיש אליה לומר לך, מה שמלה מיוחדת שיש בה סימנים". ולכן נקט התנא תחילה "גיזי צמר הלקוחין ממדינתן ואניצי פשתן", ופירש"י: "כמו שהן גזוזות כשאר כל גיזי המדינה, לאפוקי הבאות מבית האומן כדקתני סיפא" (במשנה בדף כה, א), ואחר כך נקט "לשונות של ארגמן", שבהם החידוש יותר גדול.